

ORTA ASYA TÜRK KENT MODEL/LER/İ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
(VIII. YÜZYILDAN XIII. YÜZYILA KADAR)

Koray ÖZCAN*

ÖZET

Bu araştırma, VIII.-XIII. yüzyıllarda Orta Asya Türk egemenlik coğrafyasında organize edilmiş yerleşme sisteminin mekânsal yansımaları olarak örgütlenen Orta Asya Türk kent model(ler)ini belirlemeyi amaçlamaktadır.

Bu noktada, Orta Asya Türk kent model(ler)ine dönük çıkarımlar yapılabilmesi için, VIII.-XIII. yüzyıl zaman aralığında Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal değişim/dönüşüm sürecinin ortaya konması gerektiği düşünülmektedir. Dolayısıyla bu araştırmanın bir başka boyutu da Türk kent model(ler)ini biçimlendiren dinamiklerin belirlenmesidir.

Orta Asya Türk kent model(ler)ine dönük (olası) modellerin belirlenmesi için metodoloji boyutunda, dönemin özgün yazılı ve görsel kaynaklarının harita ya da plânlar üzerine aktarılması yoluyla çözümlenmesine dönük bir metodoloji kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Orta Asya Türk kenti, kent model/ler/i, mekânsal evrim.

Burada ortaya konulan Orta Asya Türk kenti kavramı ile anlatılmak istenen; VIII.-XIII. yüzyıllarda Orta Asya Türk egemenlik coğrafyası üzerinde uzak mesafe ticaret potansiyeli ve dönemin siyasal-askerî koşullarına dayalı olarak organize edilen yerleşme sisteminin mekânsal yansıması olarak sosyal-kültürel-ekonomik-siyasal boyutlarda Türk yönü hakim kentsel mekân organizasyonlarıdır.

Bu araştırmanın metodolojisi kapsamında Orta Asya Türk kültür tarihinin kaynakları olarak değerlendirilen kitabeler ve efsaneler veya metinler gibi özgün tarihî kaynaklar ile arkeolojik buluntu ve haritalar kullanılarak, VIII.-XIII. yüzyıllarda Orta Asya Türk kent modellerine dönük çıkarımlar yapılabileceği düşünülmüştür.

* Dr., Selçuk Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Plânlama Bölümü/korayzcan@yahoo.com

Araştırmanın mekânsal çerçevesi; Orta Asya Türk kent kültürü coğrafyası olarak, kuzeyde Altay, Pamir ve Tien-Şian Dağları ile Yenisey ve Orhun-Selenge-Tula Vadileri/Yedi Su yöresi, güneyde Talas Ovası, Tarım ve Çu-İli havzaları, Issık ve Lob-Nor gölleri ile doğuda Kan-Su Havzası ve batıda Amu Derya-Sri Derya vadisine dek uzanan bölge ele alınmıştır (Harita 1).

Tarihsel Arka Plân:

Türk Kültüründe Yerleşik Yaşam Sorunsalı

Türk kent kültürü tarihsel kökenleri boyutunda irdelenirse;¹ tarihî kaynaklarda dinsel/kült merkezi işlevindeki Hun hanedanından Tsü-k'ü Meng-Sün tarafından M.S. IV. yüzyılda Kan-Su yöresinde dini-siyasal-yönetsel merkez/başkent olarak kurulduğu anlaşılan *Ejder kentinin*² ya da

¹ E. H. Parker, "The Origin of the Turks", *English Historical Review*, Sayı 11, 1896, s. 431-458; Enver Behnan Şapolyo, "Orta Asya Siteleri", *Belediyeler Dergisi*, Sayı 40, Ankara 1938, s. 29-31; A. Zeki Velidi Togan, "Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi", *Arkadaş*, İstanbul 1942, I, 1-22; Bahaeddin Ögel, "İlk Töles Boyları", *TTK Belleteni*, XII/48, Ankara 1948, s. 795-831; Aynı mlf., "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *TTK Belleteni*, XXI/81, Ankara 1957, s. 99-100; Aynı mlf., *SINO-TURCICA; Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri*, Taipei 1964, s. 12; V. M. Jirmunskiy, "Sirderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler", *TTK Belleteni*, XXV/99, Ankara 1961, s. 471-483; Emel Esin, "Orduğ; Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri", *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/10-11, Ankara 1972, s. 137-140; Safa Öcal, "Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 23, Ankara 1983, s. 126-138; Faruk Sümer, "X. Yüzyılda Oğuzlar", *A.Ü. DTCF Dergisi*, XVI/3-4, Ankara 1958, s. 131-137; Aynı mlf., "Eski Türklerde Şehircilik; Balık ve Kend", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 31, İstanbul 1984, s. 1-103; Aynı mlf., *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara 1994; Tahsin Ünal, "Eski Türklerde Şehir ve Şehircilik", *Türk Kültürü*, Sayı 135, Ankara 1974, s. 171-178; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 3-8; Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 2001. Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, İstanbul 2003, s. 23.

² Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları; Bir Kaynak Kitabı*, Ankara 1942, s. 77; Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı" *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, İstanbul 1978, s. 220; Özkan İzgi, "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 31, İstanbul 1978, s. 30-31; İbrahim Kafesoğlu, *Türk-İslâm Sentezi*, İstanbul 1985, s. 79-80; Emel Esin, "Gök-Türklerin Ecdadından Tsü-k'ü Meng-Sün (M. 367-433) Devrinde Sanat", *Türk Kültürü*, Sayı 100, Ankara 1971, s. 320; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Ankara 1995, II, 566; Aynı mlf., "Doğu Göktürkleri", s. 93; E. Esin, "Orduğ", s.140; S. Öcal, "Türklerde Yerleşim", s. 112.

göçebe toplulukların tarımsal araç-gereç yardımı yapılması ve toprak verilmesi yoluyla askerî-zirâî nedenlerle sınır bölgelerinde iskân edilmesi³ veya toprak ıslâhı ve nehir drenajı/su kanalı inşa faaliyetleri gibi yerleşik yaşama ilişkin organizasyonların varlığı,⁴ Türk kent kültürünün kökenlerinin proto-Türk olarak kabul edilen Chou/Hun hanedanına (M.Ö. 1050-249) dek uzandığını düşündürmektedir.

Bu noktada, Orta Asya Türk kültürü üzerine yapılan sosyolojik boyuttaki araştırmalar incelenirse,⁵ Türk kültür ve medeniyeti sosyal ve ekonomik boyutta göçebe ve akıncı yaşam dönemi olarak kabul edilen Hun ve Göktürk kültürlerinde tarımsal üretim faaliyetlerinin varlığına ilişkin buluntulara dayanılarak, Türklerin yaz dönemlerinde yaylalarda göçebe ve akıncı, kış dönemlerinde ise kışlaklarda yarı-yerleşik olmak üzere ikili bir yaşam biçimine sahip olduğu söylenebilir.

Nitekim Orta Asya Türk kültür tarihinin kaynağı olarak kabul edilen kitabelerde,⁶ “..yeşil yayla yaylağım, kızıl kaya kışlağım..” ya da “..yapraklı ağaç yaylağım, kuşlu ağaç kışlağım..” gibi ifadeler, Türklerin iklimsel koşullara dayalı olarak ikili bir yaşam biçimine sahip olduğunu doğrular niteliktedir.

³ Wolfram Eberhard, “Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler I; Toba'ların Hayvancılığı”, *TTK Belleteni*, IX/36, Ankara 1945, s. 491.

⁴ T. Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, İstanbul 1963, I, 156-157; Tahsin Ünal, “Eski Türklerde Tarım”, *Türk Kültürü*, Sayı 134, Ankara 1973, s. 124-125; Bahaeddin Ögel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1991, s. 164; L. N. Gumilev, *Hunlar*, s. 34-35, 61, 63, 110.

⁵ Annemarie Von Gabain, “Köktürklerin Tarihine Bir Bakış”, *A.Ü. DTCF Dergisi*, II/5, Ankara 1944, s. 685-695; Aynı mlf., “Köktürklerin Tarihine Bir Bakış: Şehir Gözüyle Step”, *A.Ü. DTCF Dergisi*, VIII/3, Ankara 1950, s. 373-379; Tuncer Baykara, *XI. Yüzyıla Kadar Türk Şehri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1971, s. 5-10; Aynı mlf., “Göktürk Yazıtlarının Türk İskân Tarihindeki Yeri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* (1990), Ankara 1994, s. 17-29; Şinasi Tekin, “Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili”, *A.Ü. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı 3, Ankara 1972, s. 36-37; Doğan Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları)*, İstanbul 1993, s. 67-85; Cengiz Tunç, “Eski Türklerde Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerine Bir Deneme”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 7, Ankara 1980, s. 48-60; Orhan Türkdogan, *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, İstanbul 1996, s. 134-138; E. Esin, “Orduğ”, s. 135-215; M. Cezar, *Anadolu Öncesi*, s. 8-19; B. Ögel, *İslâmiyetten Önce*, s. 43-89. F. Sümer, “Balık ve Kend”, s. 1-103.

⁶ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul 1936, s. 86, 88.

Söz konusu dönemlere ilişkin tarihî kayıtlar irdelenirse;⁷ Proto-Türk olarak kabul edilen Hun ve Göktürk dönemlerinde Çin ile kurulan ekonomik faaliyet ve alış-veriş ilişkileri kapsamında, Türklerin -genelde göçebe yaşam biçimine sahip olduğu kabul edilmekle birlikte- Çinlilerden tohumluk buğday ve tarımsal araç-gereç aldığına ya da Göktürklerin Yenisey havzasında demir işçiliği yaptığı ve demir ocakları işlettiği gibi yerleşik yaşama dair kayıtlar, yerleşik ya da -en azından- yarı yerleşik yaşam geleneğinin Hun ve Göktürk dönemlerine dek uzandığını düşündürmektedir.

Göktürk dönemine tarihlenen kitabelerde;⁸ “..Ötüken ormanında oturup kervan ve kabile gönderirsen hiçbir mihnet ve zaruretin olmaz..” ya da “..Doğuda Kadirgan ormanının ötesine kadar Türk milletini kondurup, yerleştirdik, nizam ve intizama koyduk. Batıda Kengü-Tarmana kadar Türk elini kondurup, yerleştirdik, nizam ve intizama koyduk..” gibi ifadeler, iskân politikaları kapsamında yerleşik yaşam kültürünün kökenleri ve varlığına ilişkin dikkat çekici kayıtlar olarak değerlendirilmektedir.

Arkeolojik araştırmalardaki bulgulara göre,⁹ Hun ve Göktürk dönemlerine tarihlendiği anlaşılan *Ak-Tura* ve yaklaşık on km. uzunluğundaki *Tö-Tö* su kanalı ile Selenga-Orhun ve Yenisey vadilerindeki su kanallarının varlığına ilişkin buluntular, tarımsal organizasyonlar ve su-

⁷ Özkan İzgi, “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, İstanbul 1978, s. 96-97; Tuncer Baykara, “Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 6, İstanbul 1975, s. 75-104; Ernst Diez, “İlk Devirlerden Beri Türk Maden Sanatı”, *İstanbul Dergisi*, Sayı 58, İstanbul 1946, s. 9-10; Abdülkadir İnan, “Türklerde Demircilik Sanatı”, *Türk Kültürü*, Sayı 42, Ankara 1966, s. 38-40; B. Ögel, “Doğu Göktürkler”, s. 84-85; Aynı mlf., *Türk Mitolojisi*, II, 66-70; Ş. Tekin, “Metinler”, s. 37-48, 100; C. Tunç, “Sosyo-Ekonomik Yapı”, s. 48-60.

⁸ Wilhelm Thomsen, “Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler”, *Türkiyat Mecmuası*, Sayı 3, İstanbul 1935, s. 97, 101; Ş. Tekin, “Metinler”, s. 37, 47-48; Mustafa Gökmen, *Eski Türk Kitabeleri*, İstanbul 1980, s. 17; H. Namık Orkun, *Türk Yazıtları I*, 30, 39. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970, s. 4, 17-18; Talat Zengin, *Orhun Yazıtları*, Ankara 1988, s. 5, 9, 15, 37; Orhan Türkdoğan, “Türk Toplumunda Sanayinin Gelişimi”, *Millî Eğitim ve Kültür*, Sayı 10, Ankara 1981, s. 5-22; Mahmut Arslan, “Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu-Bilig”, *Sosyoloji Konferansları (1982)*, İstanbul 1984, s. 122-123; Akdes Nimet Kurat, “Gök Türk Kağanlığı”, *AÜDTCF Dergisi*, X/1-2, Ankara 1952, s. 1-56; T. Baykara “Göktürk Yazıtları”, s. 17-29.

⁹ Y. T. Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, s. 156-157; T. Ünal “Eski Türklerde Tarım”, s. 121-126; C. Tunç “Sosyo-Ekonomik Yapı”, s. 57; B. Ögel, *İslâmiyetten Önce*, s. 89, 164.

lama faaliyetleri kapsamında, Türk yerleşik yaşam kültürü kökenlerinin Göktürk dönemine dek uzandığını göstermektedir (Harita 1).

Bu noktada, VII. yüzyılda Doğu Gök Türk hakanı Tulan Han'ın, Çin sınırı yakınlarında bir kent kurmayı plânladığına ilişkin kayıtların varlığı,¹⁰ Türklerin yerleşik yaşama bakış açılarını ve istekli oluşlarını göstermesi bakımından dikkat çekici bir kayıt olarak değerlendirilmektedir.

Uygur dönemine tarihlenen toprak alım-satım veya kiralama senetleri ya da vergi kayıtları gibi hukukî belgelerde,¹¹ ülke topraklarının iktâ sistemi kapsamında Türk boylarına yaylak ve kışlak olarak verilmek yoluyla tahsis edildiğine veya kentlerin yakın çevresindeki özel bakım gerektiren bağ ve bahçelerin vergi muafiyetleri verilmek yoluyla özel mülkiyete bırakıldığına veya ilişkin kayıtlar toprak kullanım biçimi ve özel mülkiyet sahipliği kapsamında örgütlenmiş bir yerleşik yaşam düzeninin varlığına işaret etmektedir.

ORTA ASYA TÜRK YERLEŞME SİSTEMİ

Ulaşım Sistemi ve Kent Ağı

Bu araştırmanın metodolojisi kapsamında; Orta Asya Türk kentleri, VIII.-XIII. yüzyıllarda Orta Asya Türk egemenlik coğrafyasında örgütlenildiği öngörülen yerleşme sisteminin mekânsal yansımaları olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla Orta Asya Türk kentlerinin mekân organizasyonları ve evrim süreci değerlendirilmeden önce, söz konusu dönemde Orta Asya Türk yerleşme sisteminin ortaya konulmasının gerektiği düşünülmektedir.

¹⁰ Akdes N. Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", s. 22-23.

¹¹ R. Rahmeti Arat, "Uygurca Yazılar Arasında", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, İstanbul 1936, III, 101-112; Aynı mlf., "Eski Türk Hukuk Vesikaları", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara 1964, I, 5-53; Ferit Ayiter, "Eski Türk Hususi Hukukuna Ait Bazı Notlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI/1-4, İstanbul 1949-1950, s. 417-436; Hüseyin Namık Orkun, "Uygur Türklerinde Senet ile Alış-Veriş", *Banka*, Sayı 17-18, Ankara 1954, s. 33-38; Özkan İzgi, "Uygurlardaki Vergilere Ait Bazı Düşünceler", *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1988, s. 579-585; Aynı mlf., "Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikaları", *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1991, s. 767-771; O. Türkdöğün "Türk Toplumunda Sanayi", s. 6.

Bu noktada kuramsal temelde bir tanımlama getirilirse,¹² bu araştırma kapsamında yerleşme sistemi kavramı ile kastedilen; tarihsel bir arka plâna dayanan ya da yansımalarını taşıyan veya aktaran belirli ve tanımlı bir coğrafya üzerinde, tarihsel süreç içinde dönemsel farklılık ve değişimlere karşı evrim ya da gelişmelere açık, siyasal ve yönetsel egemen bir merkezî gücün denetim ya da otoritesi altında, askerî ve stratejik gereksinim ve koşullara bağlı savunma sistem ve teknolojilerine sahip, işlevsel bir kademelenme ya da uzmanlaşma gösteren, sosyal-kültürel-dinsel örgütlenmeler ile üretim-dağıtım sistem ve teknolojilerine dayanan, karşılıklı sosyal ve ekonomik ilişkiler içinde bulunan kırsal ve kentsel yerleşme kümelerinin oluşturduğu mekân organizasyonudur.

Bu kuramsal açıklamadan hareketle, Orta Asya Türk yerleşme sistemi irdelenirse, VIII.-XIII. yüzyıllarda Orta Asya Türk egemenlik coğrafyasında Türk askerî-siyasal-yönetsel egemenlik düzeninin örgütlenmesine ve Çin-Orta Asya-Hindistan-Avrupa milletler arası uzak mesafe ticaret potansiyeline dayalı olarak organize edildiği öngörülen ulaşım sistemi¹³ kapsamında işlevsel ve mekânsal farklılıklara dayalı olarak kademelenme gösterdiği anlaşılmaktadır.

Dolayısıyla kentsel kademelenmeyi belirleyen değişkenler, merkezî bir siyasal-yönetsel düzene dayalı olarak milletler arası ya da bölgeler arası ticaret potansiyeli kapsamında örgütlenmiş uzak mesafe ulaşım/üretim-dağıtım sistemi ve işlevsel farklılıklar gösteren kent ağı olarak tanımlanabilir.

Buradan hareketle, Orta Asya Türk kentleri işlevsel niteliklerine göre kademelendirilebileceği düşünülmektedir:

a) her biri Hakan soyundan gelen bir prensler ya da yerel yöneticilerden seçilen umumî valiler veya askerî nitelikli hudut valileri tarafından

¹² Tekin Aydın, *Anadolu'da İnsan Toplulukları ve Yerleşme İlkeleri Üzerinde Bir Deneme*, İstanbul 1964, s. 145-146; Fulin Bölen, *Anadolu'da Yerleşme Sisteminin Evrim Analizi ve Çağdaş Mekan Düzenleme Politikalarına Etkilerinin İncelenmesinde Bir Yöntem Denemesi*, İstanbul 1978, s. 14-18; İlhan Tekeli, *Mekan Organizasyonlarına Makro Yaklaşım; Türkiye Üzerinde Bir Deneme*, Ankara 1979, s. 18.

¹³ Cevdet Gökalp, *Kaynaklara Göre Orta Asya'nın Önemli Ticari ve Askeri Yolları (M.S. 552-999)*, Ankara 1973.

idare edilen ve tâbi birçok kentin bulunduğu *Beş-balık/Beş şehirli vilayet* gibi yaklaşık 24 vilayet,¹⁴

b) milletler arası kervan ticaretine bağlı olarak imalathaneler ya da atölyeler, dökümhaneler, depolar, antrepolar ve kapalı çarşı veya hanlarla donatılmış, etrafı tümsek ya da duvarlarla çevrili, *Hotan* ipekçilik, *Kuç* halıcılık gibi belirli zanaat/ticaret ya da *Minusinsk/Pulad (Demirciler Kenti)* ve *Bakır-balık/Bakırlı* gibi demircilik ve bakırcılık faaliyetlerinde uzmanlaşmış madencilik merkezleri işlevindeki kentler,¹⁵

c) askerî-stratejik işleve sahip olmakla birlikte, işaret ya da gözetleme kulesi ve uzak mesafe ticaretinin güvenliğinin sağlanmasına dönük olarak istihbarat işlevi de taşıyan siyasal sınır bölgelerinde konumlanmış *İki*

¹⁴ Le Strange, *Şark Halifelerinin Memleketleri; Horasan Bahsi*, TTK Basılmamış Tercümeler (nr. 83), tarihsiz, s. 113-130; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Ankara 1998-1999, I, 111-113; Wolfram Eberhard, "Türkistan Seyahatnamesi 1218", *TTK Belleteni*, VIII/29, Ankara 1944, s. 137-142; Vassiliy V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975, s. 245-273; Nazmiye Togan, "Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Cang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV/1-2, İstanbul 1964, s. 21-34; Bahaeddin Ögel, "Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *TTK Belleteni*, XV/59, Ankara 1955, s. 361-379; Aynı mlf., *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 2001, II, 63-64; R. Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre*, s. 25, 52.

¹⁵ Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre, Orta ve Garbî Asya Halklarının Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1942a, VII-VIII, 133, 135-136; Enver Behnan Şapolyo, "Orta Asya'da İlk Türk Şehirleri ve Ticaret Yolları", *İller ve Belediyeler Dergisi*, Sayı 9, İstanbul 1946, s. 333-336, 356; Muhaddere N. Özerdim, "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri", *AÜDTCF Dergisi*, VIII/1-2, Ankara 1951, s. 233-238; Muhaddere N. Özerdim, "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri", *AÜDTCF Dergisi*, IX/1-2, Ankara 1951a, s. 105-110; Aynı mlf., "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri", *AÜDTCF Dergisi*, X/3-4, Ankara 1952, s. 161-166; Tahsin Banguoğlu, "Uygurlar ve Uygurca Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara 1958, s. 98-100; A. İnan, "Demircilik", s. 38-40; A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş-En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İstanbul 1981, s. 25-31; Jean-Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, İstanbul 2001, s. 166-167; Karl Baikapov, "VI.-IX. Yüzyıllarda Kazakistan'daki Şehirler ve Yerleşik Kültür", *Türkler*, Ankara 2002, III, 161-166; Renè Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Attila-Çengiz Han-Timur*, İstanbul 1993, s. 35-36; Hilmi Ziya Ülken, "Türkiye Tarihinde Sosyal Kuruluş ve Toprak Rejiminin Gelişmesi", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1973, X, 10-11; T. Baykara, "Türk İktisadi Hayatı", s. 75-104; Aynı mlf., *Türk Şehri*, s. 56-123; T. Ünal, "Eski Türklerde Şehir ve Şehircilik", s. 171-178; A. Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 56-123; C. Tunç "Sosyo-Ekonomik Yapı", s. 58; S. Öcal "Türklerde Yerleşim", s. 129-131; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat*, I, 343-344, 495; III, 150.

Ögüz kenti veya Amga Kurgan gibi uç kentleri niteliğindeki kurgan¹⁶ adı verilen kaleler,¹⁷

d) hakanlar tarafından doğu-batı yönünde uzanan İpek yolu ile kuzey-güney yönünde uzanan Kürk yolu gibi uzak mesafe ticaret yolları üzerinde, ticaret hayatının gelişmesine dayalı olarak belirli mesafelerle konumlanmış, dörtgen formda koruma duvarları ile çevrelenmiş ve süreç içinde ekonomik faaliyetlerin gelişmesine dayalı olarak yerleşme alanlarına dönüşerek, art bölgesi için sosyal-ekonomik çekim merkezi işlevini kazanmış konaklama merkezleri niteliğindeki kervansaraylar veya ribâtlar,¹⁸

e) yaylak ve kışlak¹⁹ alanları arasında ya da milletler arası kervan yolları üzerinde konumlanmış, özellikle Çin ve Türk tüccarlar arasında gerçekleştirilen ipek ya da at gibi karşılıklı işlenmiş/işlenmemiş mal-ürünlerin alım-satım/mübadele faaliyetlerinin gerçekleştirildiği,²⁰ belirli dönemlerde kurulan ve geçici nitelikli olmakla birlikte yerleşik yaşama geçiş

¹⁶ Kurgan; su ve gıda temini gibi zorunlu yaşamsal gereksinimlerin karşılanmasına dönük olarak örgütlenmiş, coğrafyanın olumsuz iklimsel koşullarından korunma ve askerî organizasyonlar merkezi işlevine sahip surlarla çevrili kale yerleşmeleridir.

¹⁷ Emel Esin, *Türkistan Seyahatnamesi*, Ankara 1959, s. 13; T. Zengin, *Orhun Yazıtları*, s. 23; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 14; T. Banguoğlu "Uygurlar", s. 92-95; V. M. Jirmunskiy "Sirderya Boyunda Oguzlar", s. 480-483; M. Cezar, *Anadolu Öncesi*, s. 380-381; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1977, s. 275; T. Baykara "Göktürk Yazıtları", s. 19-20; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, 372-373; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat*, I, 59.

¹⁸ Vassiliy V. Barthold, *Türkistan Kültür Hayatının Tarihi*, TTK Basılmamış Tercümeler (nr. 118), 1927, s. 53-54; Morris Rossabi, "Orta Asya Kervan Ticaretinin Gerilemesi", *Tarih Çevresi Dergisi*, Sayı 14, Ankara 1995, s. 33-45; Mustafa Cezar, "Türk Tarihinde Kervansaray", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1981, II, 931-940; M. Kemal Özergin, "İpek Yolu-1", *Boğaziçi Dergisi*, Sayı 39, İstanbul 1985, s. 7-11; M. Kemal Özergin, "İpek Yolu-2", *Boğaziçi Dergisi*, Sayı 38, İstanbul 1985a, s. 14-19; Roux, *Orta Asya*, s. 27-35; T. Baykara, *Türk Şehri*, s. 99-102, 152; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 275; M. Cezar, *Anadolu Öncesi*, s. 169-214.

¹⁹ Yaylak-Kışlak; Orta Asya Türk coğrafyasında, ekonomik kökenleri hayvancılık ve savaş ekonomisine dayanan göçebe ya da yarı-yerleşik yaşam geleneğinin mekânsal yansımaları olarak, yaz ve kış dönemlerinde mevsimlik yer değiştirme faaliyetlerinin ortaya çıkardığı geçici nitelikli mevsimlik-yerleşim alanlarıdır.

²⁰ Christopher Beckwith, "The Impact of Horse and Silk Trade on the Economics of T'ang China and the Uighur Empire on the Importance of International Commerce in the Early Middle Ages", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, no 34, London 1991, s. 184-198.

sürecinde pazar yerleşmelerine dönüşen *Cuma pazarı* ve *Ordu pazarı* ya da *At pazarı* ve *Şal pazarı* kentleri gibi yerleşmeler,²¹

f) yerleşme ve ulaşım sisteminin mekânsal unsuru olan posta ve ticaret yolları üzerinde belirli mesafelerle konumlanmış, temelde devlet belgelerinin hızlı tebliğini amaçlamakla birlikte aynı zamanda tüccar kervanlarına konaklama imkânı da sağlayan iletişim-haberleşme merkezleri işlevindeki posta istasyonları,²²

g) İslâm öncesi Budist dönemin koşulları kapsamında müstahkem mevkilerde inşa edilmiş ya da kayalara oyulmuş manastırlar ile inanç sisteminin mekânsal yansıması olarak mabed ya da tapınaklarla donatılmış ve dinî faaliyetlere odaklanmış *Karahoca/İdikut* gibi mabed ve mezarlıkların bulunduğu dinsel merkezler,²³

h) Türk yaşam felsefesinde güvenlikleri büyük önem taşıyan kadın ve çocukların, özellikle savaş dönemlerinde, korunmaları için *kuy* adı verilen doğal koşulları ile güvenlik/korunma olanağı sağlayan sarp-dağlık bölgelerde kurulan *Hatun-sım* ya da *Hatun-balık* gibi hatun kentleri,²⁴

²¹ Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Mâlumat", *Ülkü*, XVI/92, Ankara 1940, s. 172; Wilhelm Radloff, *Sibirya'dan*, İstanbul 1957, II, 450-453; A. Zeki Velidî Togan, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1982, s. 81; T. Baykara, *Türk Şehri*, s. 99-106.

²² George Washburn, "The Early History of the Turks", *Contemporary Review*, no 80, London 1901, s. 256; V. Minorsky, "Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uighurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XII/2, London 1948, s. 296; Wilhelm Radloff, *Sibirya'dan*, İstanbul 1954, I, 14-15, 28-31 vd.; Özkan İzgi, "Kao-Ch'ang Uygurları Hakkında", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 32, İstanbul 1979, s. 8; Aynı mlf., *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyâhatnâmesi*, Ankara 1989, s. 31; Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, İstanbul 1985, s. 105-107; Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, İstanbul tarihsiz, II, 130-131; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 2001a, s. 458-459; M. Rossabi "Orta Asya Kervan", s. 34-35.

²³ Muhaddere N. Özerdim, "Uygurlar Devrinde Turfan-Karahoço Şehrinde Evler", *AÜDTCF Dergisi*, XVI/3-4, Ankara 1958, s. 110-112, 114; A. Von Le Coq, tarihsiz, *Şarki Türkistan'da Hellas'ın İzleri Peşinde*, TTK Basılmamış Tercümeler (nr. 40/5b), s. 42-43; Roux, *Orta Asya*, s. 203.

²⁴ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları III*, İstanbul 1940, s. 39, 62-64, 104, 115, 117, 123, 157, 181; A. Von Gabain "Köktürkler", s. 688; A. Yakubovski, "IX. ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihi Topografisi Meselesine Dair", *TTK Belleteni*, XVI/62, Ankara 1952, s. 275-280; Tuncer Baykara, "Türk Şehircilik Tarihinden: Hatun Şehirleri", *TTK Belleteni*, XLIV/175, Ankara 1980, s. 497-510; Cevdet Gökalp, *Göktürk Devleti'nin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylar'da ve İç Moğolis-*

1) kentsel yerleşmelerin art bölgelerinde, toprak ve tarımsal araç-gereç yardımı yapılması yoluyla göçebe ya da yarı göçebe toplulukların iskân edilmesiyle kurulmuş tarımsal/hayvansal üretim merkezleri niteliğindeki *uluş* adı verilen köyler.²⁵

ORTA ASYA TÜRK KENTİNDE MEKÂN ORGANİZASYONU

İslâm Öncesi Kent Modeli

Yukarıda tanımlanan yerleşme sisteminden hareketle, işlevsel kademelenme gösterdiği anlaşılan Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal kurgusunun,²⁶ askerî-stratejik boyutta hakan/*orduğ* geleneği ve Budist felsefesindeki kozmik inanışlar boyutunda *temür kazug* adı verilen dünyanın merkezinde bulunduğu inanılan dağı temsil eden sun'î tepeler üzerinde kurulan hakan sarayı merkez olmak üzere kare plân esasına göre örgütlendiği anlaşılmaktadır.

Başka bir ifadeyle, Orta Asya Türk kentlerinin *temür kazug* adı verilen ve üzerinde Hakan sarayı ya da ordugâhının konumlandığı sun'î tepeler odak olmak üzere konumlanan, bir ya da iki katlı konutlardan oluşan yerleşim alanı ve doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan ulaşım düzenine dayalı olarak kare plân esasına göre gelişmesinin kökeninde askeri gereksinimler ve Budist felsefedeki kozmik inanışlar yatmaktadır.

Orta Asya Türk kentleri yukarıda tanımlanan mekânsal nitelikleriyle kimi araştırmacılar²⁷ tarafından Roma dönemi *Castrum Romanum*²⁸ yer-

tan'da Kabileler, Ankara 1973, s. 92, 99; T. Banguoğlu "Uygurlar", s. 100; B. Ögel, *SINO-TURCICA*, s. 11, 24; T. Baykara, *Türk Şehri*, s. 89-99; Ö. İzgi, *Uygur Seyâhat-nâmesi*, s. 50; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat*, I, 138.

²⁵ A. Zeki Velidî Togan, "İbn al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri", *TTK Belleteni*, XII/45, Ankara 1945, s. 13-14; T. Baykara, *Türk Şehri*, s. 110-117; Aynı mlf., "Göktürk Yazıtları", s. 24-25; T. Ünal, "Eski Türklerde Tarım", s. 121-126; C. Tunç, "Sosyo-Ekonomik Yapı", s. 56-57; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 219; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat*, I, 62.

²⁶ Emel Esin, "İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş", *Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 1978, s. 140-141; Aynı mlf., "Türklerin İç Asya'dan Getirdiği Universalist Devlet Mefhumu ve Bunun Ordu (Hükümdar Şehri) Mimarısındaki Tezahürleri", *The First International Congress on the Social and Economic History of Turkey*, Ankara 1980, s. 9-25; Aynı mlf., "İlteriş Kağan'ın Mezarı Sanılan Şivet-Ulan Külliyesi", *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1988, s. 571; Esin, "Orduğ", s. 137-138; M. Cezar, *Anadolu Öncesi*, s. 26; B. Ögel, *İslâmiyetten Önce*, s. 174-175, 352-353; N. M. Özerdim, "Uygurlar Devrinde", s. 106, 110.

²⁷ B. Ögel, *İslâmiyetten Önce*, s. 353; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 274.

leşme düzenine benzetilmekle birlikte, gerçekte mekânsal unsurların her birinin Budist felsefedeki imgelerin mekânsal yansıması olarak anlam kazandığı anlaşılmaktadır.

Bu boyuttan bakılırsa; kare plânlı kent formu yeryüzünü, kentleri çevreleyen su hendekleri denizleri, surlar ve kuleler dağları, kentlerin ortasında yer alan sun'î tepeler ise kozmik inanışta *Temür Kazug* adı verilen Kutup yıldızını temsil etmektedir.²⁹

Nitekim, Orta Asya Türk kentlerinde veya tarımsal üretim merkezleri niteliğindeki köylere ilişkin Uygur dönemine tarihlenen, yerleşmelerin ortasında şehrin/köyün direği adı verilen bir direk dikilmesi ve belli zamanlarda kurbanlar adandığına ilişkin kayıtlar,³⁰ *temür kazug/kutup yıldızı* olgusunun varlığını göstermektedir.

Bu noktada, Orta Asya Türk kentlerinin yerleşim süreci ya da mekânsal kuruluşu tanımlanırsa;³¹ sun'î bir tepe üzerinde inşa edilen hükümdar sarayı ya da orduğ çevresinde Türklerin oymak ya da boy farklılıklarına göre gruplar hâlinde çadırlar kurmaları yoluyla başlayan geçici nitelikteki yerleşme düzeninin, yerleşim sürecinde taş ya da ağaç veya kil ya da kamıştan oluşan balçık malzemeden yapılmış bir ya da iki katlı kalıcı konutlara dönüştüğü ve savunma duvarları ile çevrilmesiyle tamamlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Orta Asya Türk kentlerinde yerleşme alanı ola-

²⁸ Castrum Romanum, Ortaçağ Avrupa kentlerinin tarihsel ve mekânsal kökenini oluşturan Roma döneminden miras kalan kare plânlı askeri ordugâh yerleşme düzenidir.

²⁹ Emel Esin, "Muyanlık Uygur "Buyan" Yapısından (Vihara) Hakanlı Muyanlığına (Ribat) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1970, s. 77; Aynı mlf., "Türklerin İç Asya'dan Getirdiği", s. 11-12.

³⁰ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, 177.

³¹ el-Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Ankara 1967, 33; A. Von Gabain "Köktürkler", s. 687-692; V. Minorsky, "Tamim Ibn Bahr's Journey", s. 294-296; Emel Esin, "M. IX.-XII. Yüzyıl Uygur Köşklerinden Safranbolu Ev Mimarisine Gelişme", *Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni*, 2/5-6, İstanbul 1976, s. 15-18; Aynı mlf., "Milâdi VII.-X. Yüzyıllarda Sir-Derya Oğuzlarının Maddi Kültürü Hakkında Notlar", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1981, II, 711-723; İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyâhatnâmesi; Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyâhı*, İstanbul 1995, s. 87; Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara 1997, s. 81; A. Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 89; Tuncer Baykara, "Türk Tarihi ve Şehir; Türklerde Yerleşik Hayat", *Yeni Türkiye*, Sayı 45, İstanbul 2002, s. 426; Aynı mlf., "Göktürk Yazıtları", s. 26-27; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat*, I, 111-113, 379; III, 150.

rak tanımlanan *balık* kelimesinin kökeni de konutların yapı malzemesi olan *balçık* kelimesine dayanmaktadır.³²

Burada sosyolojik açıdan bir değerlendirme yapılırsa, Orta Asya coğrafyasında göçebe yaşam geleneğine sahip Türklerin yerleşik yaşama geçiş sürecinde boy farklılıklarına göre gruplar hâlinde yerleşmesi,³³ yerleşim kültürü boyutunda Türk kentlerinin mekân organizasyonu üzerinde etkili bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Orta Asya Türk kültür çağına tarihlenen yazıtlar ve efsanelere göre varlığı ve mekânsal kurgusu belirlenebilen ilk Türk kentleri,³⁴ VIII. yüzyılda (M.S. 757-8) Uygur hükümdarı Tengride Bolmış İl İtmiş Bilge Kağan tarafından Selenge-Orhun vadilerinde Çinli ve Sogdlu mimarlara kurdurulan, *hakan sarayı ya da ordugâhının bulunduğu kent* anlamına gelen *Ordu-balık* ile Moyunçur Noyan tarafından kurdurulan *zengin kent* anlamında *Bay-balık* ve Tula nehri kıyısında *doğu kenti* anlamında gelen *Togu-balık* kentleridir.

Burada, Türk kentlerinin kuruluşunda Çinli ve Sogdlu mimarların kullanılmış olması dikkat çekici nokta olarak değerlendirilmektedir. Nitekim kitabelerden,³⁵ Türk hakanlarının ikâmetgahı işlevindeki saray ya da

³² R. Rahmeti Arat, "Balık", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1970, II, 275-276; E. Esin, "Uygur Köşkleri", s. 15-18; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat*, I, 111-113, 379; III, 150.

³³ Kazım Mirşan, "Türk Şehirciliği", *Arkitekt*, Sayı 3-4, İstanbul 1950, s. 74-77, 85; E. Esin, "Orduğ", s. 135-175.

³⁴ Hüseyin Namık Orkun, *Türk Yazıtları*, I, 48, 178-181; A. Von Gabain, "Köktürkler", s. 692-693; V. Minorsky, "Tamim Ibn Bahr's Journey", s. 295; M. Gökmen, *Eski Türk Kitabeleri*, s. 20, 47, 76, 147; Faruk Sümer, *Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları; Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1999, s. 43-44; Aynı mlf., "Balık ve Kend", s. 31-35; Aynı mlf., *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 29-32; Alâaddin Ata Melik Cuveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Ankara 1988, I, 118-119; Bahaeddin Ögel, "Türk Efsaneleri Üzerinde İncelemeler I: Uygurların Menşe Efsanesi", *AÜDTCF Dergisi*, VI/1-2, Ankara 1948a, s. 18-19; Aynı mlf., "Şine-Ussu Yazıtının Tarihi Önemi: Kutluk Bilge Külkağan ve Moyunçur", *TTK Belleteni*, XIX/75, Ankara 1951, s. 374-375; Saim Sakaoglu- Ali Duymaz, *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, İstanbul 2003, s. 210-211; E. Esin, "Muyanlık", s. 76; Aynı mlf., "Orduğ", s. 135-215; Aynı mlf., *Türk Kültür Tarihi*, s. 140-141; Aynı mlf., "İlteriş Kağan", s. 577; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 13, 25; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 272; Ö. İzgi, *Uygur Seyâhatnâmesi*, s. 17-23; S. Gömeç, *Uygur Türkleri*, s. 34-35; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, 74-75; II, 79-80; Aynı mlf., *Gelişme Çağları*, II, 67-71; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 121.

³⁵ H. N. Orkun, *Türk Yazıtları*, I, 28; T. Zengin, *Orhun Yazıtları*, s. 23; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 14.

anıt veya türbe gibi inşa faaliyetlerinde de Çinli ve Sogdlu mimar ve sanatkârların kullanıldığı görülmektedir. Bu noktada bir yorum yapılırsa, Göktürk döneminde Türklerin kent kurmakla birlikte, bir kentin mekân organizasyonunu tanımlayabilecek ya da kurgulayabilecek düzeyde yerleşik yaşam kültürüne sahip olmadıkları söylenebilir.

Bununla birlikte, Uygur döneminde Türk hakan kenti/başkenti işlevindeki *Ordu-balık/Karabalsagun* kentine ilişkin arkeolojik araştırma bulguları ve dönemin tarihî kayıtları irdelenirse;³⁶ Orhun-Selenge vadisinde, çeşitli yörelerden getirilen Türk topluluklarının iskân edilmesiyle kurulan kentin yaklaşık 7x2.5 km² alana yayıldığı, on iki kapılı bir surla çevrili olduğu, ortasında sun'î bir tepe üzerinde konumlanmış orduğ adı verilen hakan sarayının bulunduğu ve kırsal yerleşmelerden oluşan geniş bir tarımsal art bölgeye sahip olduğuna ilişkin kayıtlar, Uygur döneminde yerleşik yaşam kültürünün ulaştığı gelişmeyi göstermesi bakımından dikkat çekici bulunmaktadır (Plân 1).

Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal gelişim kökeni irdelenirse;³⁷ Türklerin *Ordu-balık* ya da *Bay-balık* veya *Togu-balık* gibi yeni kentler kurmanın yanı sıra *Beş-Balık*, *Kuç*, *Hami* ve *Turfan* gibi eski kentleri de yeniden imar ettikleri görülmektedir. Nitekim, X. yüzyıla ilişkin seyahat anlatılarına göre;³⁸ Uygur hakanlarının yazlık merkezinin Pencikent ya da Beş-Balık, kışlık merkezinin ise *Kao-Ch'ang* ya da *İdikut* kenti olduğu ve surlarla çevrili *İdikut* kentinin su kanalları ve su değirmenleri ile sula-

³⁶ Wilhelm Radloff, *The Atlas of Historical Works in Mongolia*, Ankara 1995, s. 69; Lev Nikolayevič Gumilev, *Eski Türkler*, İstanbul 2002, s. 509; V. Minorsky, "Tamim Ibn Bahr's Journey", s. 294-296; Togan "İbn Al-Fakih", s. 13-14; N. Togan, "Peygamberin Zamanında", s. 31; T. Baykara, *Türk Şehri*, s. 63-67; Aynı mlf., "Türk İktisadi Hayatı", s. 82; E. Esin, "Orduğ", s. 161-162; S. Öcal, "Türklerde Yerleşim", s. 129-131; F. Sümer, "Balık ve Kend", s. 37; Cuveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 118-119; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, 79-80.

³⁷ Şinasi Tekin, "Hoço-Uygurlarının Medeniyetine Ait Notlar", *Bilgi Dergisi*, XIII/147, İstanbul 1959, s. 10-11; A. Von Gabain, "Köktürkler", s. 692; V. Minorsky, "Tamim Ibn Bahr's Journey", s. 294-296; El-Câhiz, *Hilâfet Ordusu*, s. 33; E. Esin, "Sir-Derya Oğuzları", s. 711-723; Aynı mlf., "Uygur Köşkleri", s. 15-18; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 272-273; A. Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 89; İbn Fazlan, *Seyâhatnâme*, s. 87; S. Gömeç, *Uygur Türkleri*, s. 81; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat*, I, 111-113, 379; III, 150; T. Baykara, "Göktürk Yazıtları", s. 26-27; Aynı mlf., "Türk Tarihi ve Şehir", s. 426.

³⁸ Abe Takeo, "Where was the Capital of the West Uighurs?", *Silver Jubilee*, Tokyo 1954, s. 435-450; Ş. Tekin, "Hoço-Uygurları", s. 10-11; Ö. İzgi "Kao-Ch'ang Uygurları", s. 4-7; Aynı mlf., *Uygur Seyâhatnâmesi*, s. 55-63.

nan bağ ve bahçelerle çevrili olduğu ve kentte elliden fazla Budist mabed ve devlet belgelerinin saklandığı bir hazine kulesi bulunduğu kaydedilmektedir.

Buraya kadar açıklanan mekânsal kurguya dönük çözümlemeler kapsamında, Orta Asya Türk kentinin mekânsal unsurları sıralanırsa;³⁹ hakan sarayı ile beylerin ikametgâhlarının bulunduğu *temür kazug* olarak adlandırılan sun'î tepe üzerinde konumlanmış *orduğ* (iç kale), iç kale çevresinde yayılmış yerleşim alanlarını içeren hendek, sur ve kule gibi savunma unsurları ile çevrelenmiş yerleşim alanı olarak *balık* (kent) ile ticaret faaliyetlerinin gerektirdiği açık-geniş mekân ihtiyacı ile güvenlik unsurlarına dayalı olarak kent dışında konumlan(dırıl)an ve ekonomik etkinlik bölgesi olarak tanımlanan pazar alanlarından oluşan *kıy* (dış kent) olmak üzere üç unsurdan oluştuğu ve kentlerin çevresinin de bağ-bahçe işlevindeki çiftliklerden oluşan tarımsal nitelikli alanlarla çevrelendiği söylenebilir (Plân 2).

Yukarıda sıralanan mekânsal unsurlardan hareketle Orta Asya Türk kent modeli üzerine bir model denemesine gidilirse;⁴⁰ sun'î bir tepe üzerinde konumlanmış Türk kentlerinde Hakan ve beylerin ikametgâhı işlevindeki saray ya da karargâhın yer aldığı *orduğ* adı verilen iç kalelerin *Ordu-balık/Karabalsagun* ve *İdikut/Karahoca* kentlerinde olduğu gibi, kentlerin merkezinde yer aldığı kentler, *Yengi-balık*, *Can-balık* ve *Kuz-balık/Ak-Beşim* kentlerinde olduğu gibi, kentlerin bir köşesinde kent surlarına bitişik olarak konumlandığı kentler ile *Beş-balık/Penci-kend* kentinde olduğu gibi iç kalelerin derin vadi ya da nehirler ile yerleşim alanından ayrıldığı kentler olmak üzere üç farklı model gösterdiği anlaşılmaktadır (Plân 1 ve Plân 2).

³⁹ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 32, 142; Vassiliy V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara 1990, s. 145, 170, 178-181; R. Rahmeti Arat, "Balık", s. 275-276; E. Esin, "Muyanlık", s. 76-77; Aynı mlf., *Türk Kültür Tarihi*, s. 115; T. Baykara, *Türk Şehri*, s. 42-55, 138-139.

⁴⁰ A. M. Belenitskiy-I. B. Bentoviç, O. G. Bolşakov, *Srednevekoviy Gorod Sredney Azii*, Leningrad 1973; Yılmaz Can, "Anadolu Öncesi Türk Kenti", *Türkler*, Ankara 2002, III, 150-160; Nuri Seçgin, "Anadolu Türk Şehirciliği", *Yeni Türkiye*, Sayı 45, İstanbul 2002, s. 443-444; Wilhelm Radloff, *Sibirya'dan*, İstanbul 1957, II, 448-456; Emel Esin, "Türk Sanat Tarihinde Karahanlı Devrinin Mevkii", *VI. TTK Kongresi*, Ankara 1967, s. 100-130; Aynı mlf., "Butan-ı Halaç (M. VII.-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1972, XVII, 30-44; Aynı mlf., "Muyanlık", s.76-77; Aynı mlf., "Orduğ", s. 163-164; Aynı mlf., *Türk Kültür Tarihi*, s. 115, 168; Aynı mlf., "Sir-Derya Oğuzları", s. 713; T. Baykara, *Türk Şehri*, s. 42-55, 63-67, 82-85, 138-139; M. Cezar, *Anadolu Öncesi*, s. 28-39; B. Ögel, *İslâmiyetten Önce*, s. 174-175; W. Radloff, *The Atlas of Historical Works*, s. 69.

Bu araştırma kapsamında; iç kalelerin kent içindeki konumuna göre bir model arayışına gidilerek, iç kalelerin kentlerin merkezinde yer aldığı kentler *A tipi kentler*, kentlerin bir köşesinde kent surlarına bitişik olarak konumlandığı kentler *B tipi kentler* ve derin vadi ya da nehirler ile yerleşim alanından ayrıldığı kentler ise *C Tipi kentler* olarak sınıflandırılmıştır.

ORTA ASYA TÜRK KENTİNİN MEKÂNSAL EVRİMİ

İslâm Sonrası Kent Modeli

VIII.-IX. yüzyıllarda Orta Asya coğrafyasında İslâmiyet'in benimsenmesi ve yayılması ile İslâm kültür ve medeniyet kurumları, Türk kentlerinin mekânsal organizasyonları üzerinde egemen ya da belirleyici unsurlar hâline gelmiştir. Nitekim, IX. yüzyıldan itibaren Orta Asya Türk kent medeniyeti üzerinde etkisini göstermeye başlayan İslâmî inanç sisteminin, ilk mekânsal yansımalarının dinsel kurumlar üzerinde olduğu ve ulucami ya da namazgâh gibi İslâmî kurumların kent formuna eklenmeye başladığı anlaşılmaktadır.⁴¹

İslâmlaşma sürecinin Orta Asya Türk kentleri üzerindeki bir başka yansımalarının toponomi alanında gerçekleştiği ve Türk toponomisinin İran-İslâm kültürü etkisinde etimolojik değişime uğradığı gözlemlenmektedir. Bu çerçevede, Orta Asya Türk kentindeki *orduğ*, *balık* ve *kıy* olarak adlandırılan mekânsal unsurlar; *erk* ya da *ahmedek* veya *kühendiz*, *şehristan* ve *rabad* olarak değişmiştir.⁴²

Bu mekânsal evrim sürecinin Orta Asya Türk kentleri üzerindeki ilk mekânsal yansımalarının,⁴³ *Buyan* adı verilen Budist rahipler ve yolcuların

⁴¹ Youri Yaralov, "Architectural Monuments in Middle Asia of the VIII.-XII. Centuries", *First International Congress of Turkish Art*, Ankara 1961, s. 364-370; V. Barthold, *Türkistan Kültür Hayatı*, s. 56-57.

⁴² Vassiliy V. Barthold, "Farsça Ark-Erk, Kale-Citadel", *TTK Belleteni*, XIII/49, Ankara 1949, s. 327-330; V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar*, s. 82; T. Baykara, *Türk Şehri*, s. 138-139.

⁴³ Halim Baki Kunter, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd*, İstanbul 1939, s. 19-20; İsmet Binark, "Türk Dünyasının En Eski İçtimai Yardım Müessesesi; Vakıflar ve Uygur Türklerinde Vakıf", *Türk Kültürü*, Sayı 78, İstanbul 1969, s. 426-428; Emel Esin, "Türk Dini Mimari Geleneği", *Millî Eğitim ve Kültür*, Sayı 11, Ankara 1981, s. 59-66; Aynı mlf., "Zerefşan Kıyılarında Türk Melîğinin Şehri Kökşibagan'da Hakanlı Devrinden Mescid", *Türk Kültürü*, Sayı 98, Ankara 1970, s. 132-155; Mustafa Kılıç, "Türkistan'ın İslâmlaşması", *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Kayseri 1993, s. 229-230; V. Barthold, *Türkistan Kültür Hayatı*, s. 56-57; E. Esin, "Karahanlı Devri", s. 121-123; Aynı mlf., "Orduğ", s. 79, 83-84; Aynı mlf., "Türk Dini Mimari Geleneği", s. 64-65.

konaklaması ya da tıp ve din eğitimi gören öğrenciler ve otacı adı verilen hekimlerin bulunduğu, Türk Hakan ya da Hatunları tarafından vakıf olarak yaptırılan ve vergiden muaf tutulan Budist külliye veya manastırlar üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu süreçte, bir taraftan Budist külliye İslâmî külliye dönüştürülürken, diğer taraftan da mescid-türbe ikilisi biçiminde mekâna yansıyan yeni İslâmî külliye ortaya çıkmıştır.

İslâmiyet öncesinde mekânsal kurgusu Hakan sarayının bulunduğu *orduğ* merkez olmak üzere örgütlenen Orta Asya Türk kentleri, süreç içinde İslâmî kurumların kentsel mekân organizasyonlarına katılmasıyla, İslâmî inanç sisteminin egemen ya da belirleyici mekânsal unsuru olarak *camî* odak olmak üzere gelişmeye başladığı anlaşılmaktadır.

Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal organizasyonu ya da evrim süreci üzerindeki dikkat çekici gelişme;⁴⁴ Budist tapınakların camilere dönüştürülmesi ile İslâmî felsefe etkisinde yeniden örgütlenen kent merkezinin, XI. ve XIII. yüzyıllarda kent surları dışındaki *kıy* adı verilen ticaret bölgesinde inşa edilen yeni camiler odak olmak üzere yer değiştirmesi ve kentlerin sur dışına yayılması olarak değerlendirilmektedir.

XI.-XIII. yüzyıllarda Orta Asya Türk kentlerindeki bu mekânsal gelişim/değişim ya da evrim süreci olgusunun kökenlerinin, sözkonusu dönemde Türk toplumunda İslâmlaşma sürecinin gelişmesi ile yerleşik yaşama geleneğinin yaygınlaşması ve kentsel alanlarda yaşayan nüfusun artmasına dayalı olarak ortaya çıkan yeni mekânsal gereksinimlere surlarla çevrili kentsel yerleşme alanının cevap verememesi gibi demografik ve fizikî etkenlerin bileşkesine dayandığı düşünülmektedir.

Dolayısıyla bu araştırma kapsamında, İslâmiyet sonrasında İslâmî külliye kent merkezinde konumlandığı Türk kentleri *A tipi kentler*, yukarıda açıklanan demografik ve fizikî koşullara bağlı olarak İslâmî külliye kent surları dışında konumlandığı Türk kentleri ise *B tipi kentler* olarak tanımlanmıştır (Plân 2).

⁴⁴ Korkut Tuna, *Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, Doçentlik Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987, s. 162; R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına göre*, s. 225, 232-233; M. Cezar, *Anadolu Öncesi*, s. 93; V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar*, s. 114; E. Esin, "Muyanlık", s. 83-84; Aynı mlf., "Türk Dini Mimari Geleneği", s. 64-65.

S o n u ç

Orta Asya Türk egemenlik coğrafyasında VIII.-XIII. yüzyıllarda dönemin üretim-dağıtım zinciri ilişkileri, sosyal-kültürel-ekonomik ve askerî-siyasal koşulları kapsamında örgütlendiği anlaşılan yerleşme sisteminin mekânsal yansıması olarak, Türk kentlerinin mekânsal kurgu ya da modelini ve mekânsal gelişim/evrim sürecini yönlendiren dinamikleri belirlemeyi amaçlayan bu araştırma sonunda; İslâm öncesi dönemde Orta Asya Türk kent modelinin *orduğ*, *balık* ve *kıy* olarak tanımlanabilecek mekânsal unsurlarının, İslâmiyetin Türk kent kültürüne katılması sonucu değişim/dönüşüm sürecine girdiği belirlenmiştir.

Buradan hareketle, dinsel yaşam biçimi ya da inanç sisteminin gerektirdiği farklı mekânsal gereksinimler kapsamında, Orta Asya Türk kentlerinin İslâm öncesi ve İslâm sonrası olmak üzere iki farklı mekânsal kurgu ya da model gösterdiği anlaşılmaktadır.

Nitekim, İslâm öncesi Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal kurgusu irdelenirse, askerî-siyasal açıdan Hakan ya da orduğ merkezli, sosyal-kültürel açıdan ise Budist-Şamanist inanç sistemine dayanan mabed ya da tapınaklar çevresinde gelişen bir mekânsal düzene sahip olduğu görülmektedir. Bu mekânsal düzenin varlığına dayanılarak, İslâm öncesi Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal organizasyonları üzerinde, coğrafyanın özgün koşullarının mekânsal örgütlenmeleri belirleyici etkisinin ötesinde, dönemin askerî-siyasal yapılanmaları ve dinsel yaşam biçimi ya da inanç sisteminin etkin olduğu söylenebilir.

Ancak, IX.-XIII. yüzyıllarda Orta Asya Türk egemenlik coğrafyasında İslâmî inanç sisteminin benimsenmesi ve yaygınlaşması ile İslâmî kurumların kent yaşamına katılması Türk kentlerinin mekânsal kurgusunda cami-medrese ya da mescid-türbe gibi İslâmî kurum ve yapılanmaları etkin kılmıştır.

Başka bir ifadeyle; sosyal-kültürel-ekonomik yaşamın İslâm kültürü etkisinde yeniden biçimlenmesi ve İslâmî kurumların Türk kentlerinin mekân kurgusuna katılması/eklemlenmesi, Orta Asya Türk kentlerinin Şamanist/Budist inanç sistemi ve Hakan/Orduğ geleneğine dayanan geleneksel mekân şemalarını evrime uğratmıştır.

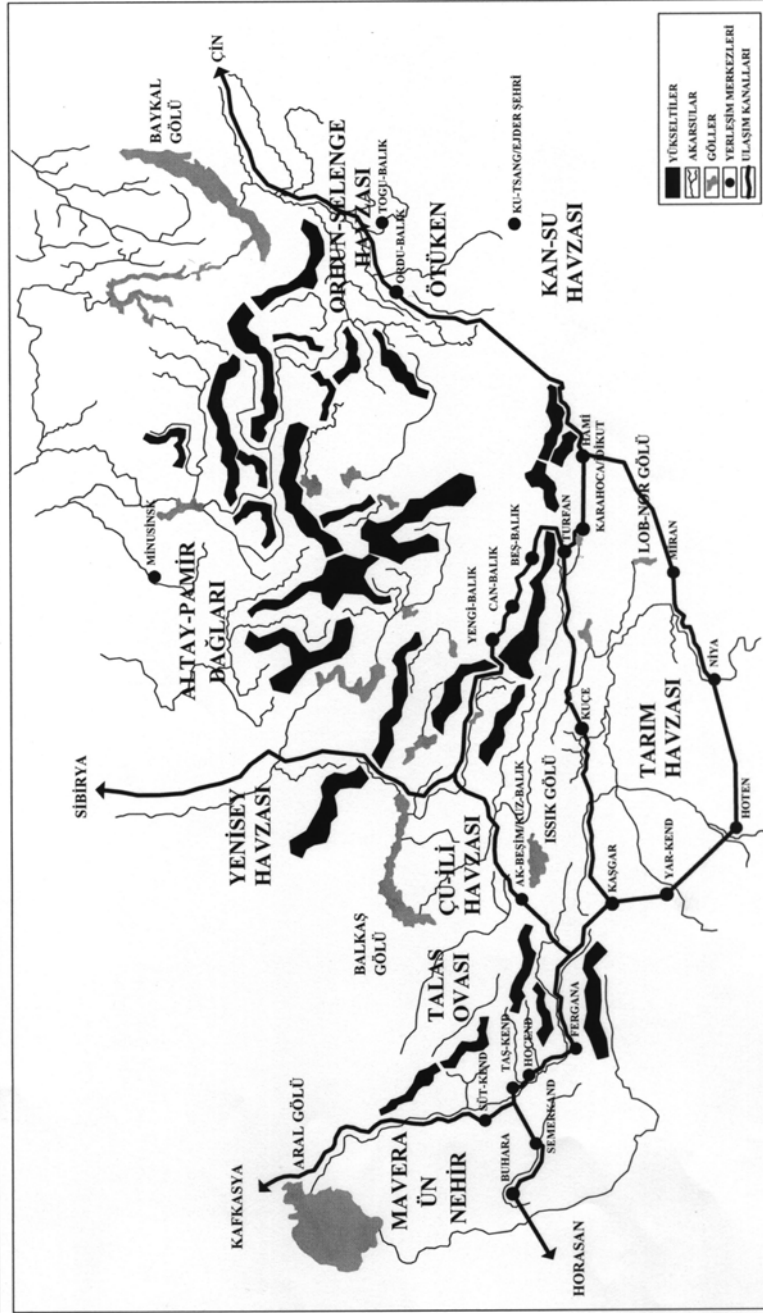
VIII-XIII. yüzyıl zaman aralığında Orta Asya Türk kentlerinin geçirdiği mekânsal evrimin dinamikleri kentsel evrim süreci kapsamında değerlendirilirse; dinsel inanç sistemindeki değişim/dönüşümün sosyal-kül-

türel-ekonomik yaşam biçimi ve mekân organizasyonları üzerindeki belirleyici/yönlendirici etkileri olduğunu düşündürmektedir.

Bu noktada, Orta Asya Türk kentleri toponomi verileri irdelenirse, *orduğ*, *balık* ve *kıy* gibi İslâm öncesi Türkçe yer adlarının, *ahmedek*, *şehristan* ya da *râbâd* gibi Farsça toponomilere dönüşmesi ya da İslâm öncesinde *Beş-Balık* olarak adlandırılan Türk kentinin, İslâm sonrasında Farsça etkisinde *Penci-Kend/Penc-Kend* olarak adlandırılması, İslâm kültürünün kentsel yaşam ve mekânsal unsurlar üzerindeki etkilerini göstermesi bakımından dikkat çekici olarak değerlendirilmektedir.

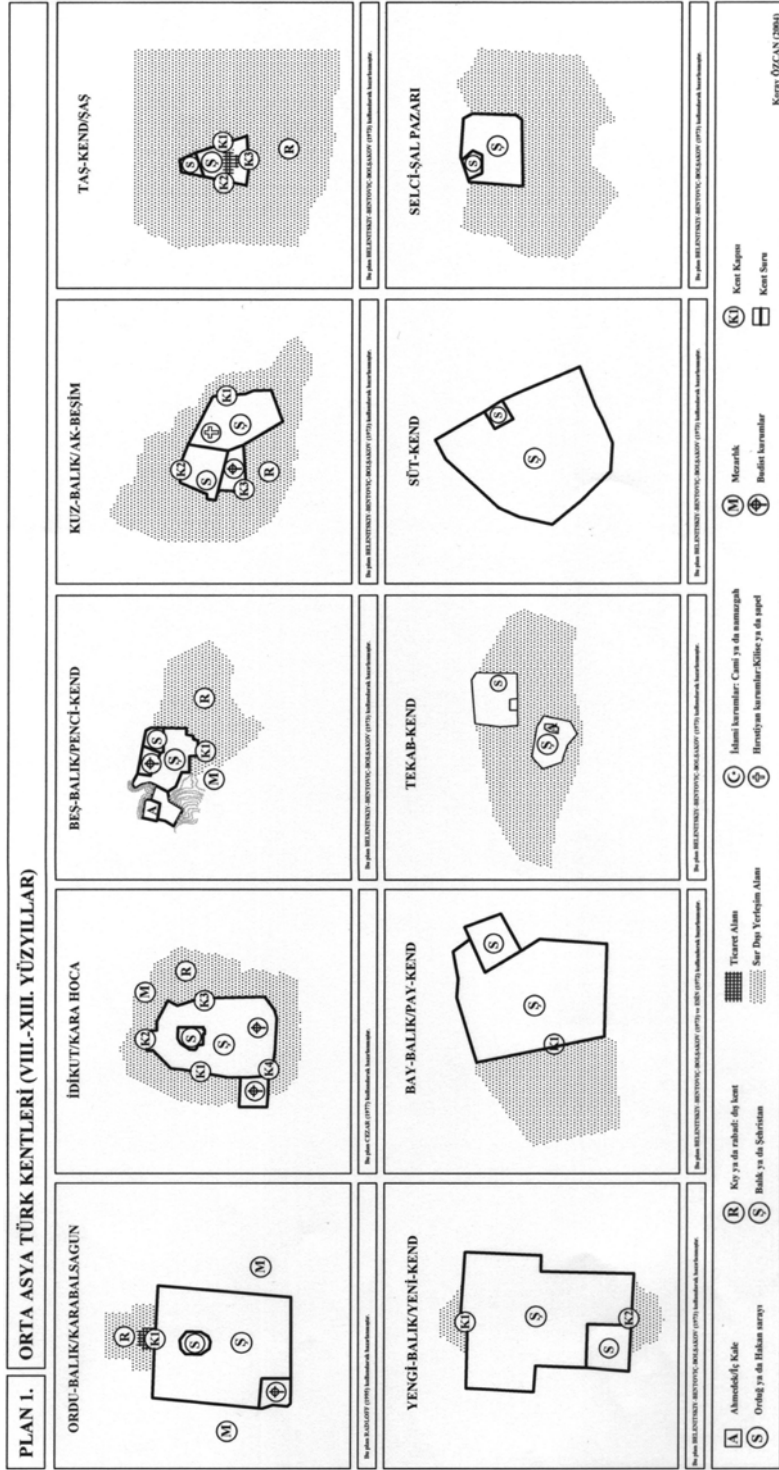
Dolayısıyla bu araştırmanın temel bulgusunun, VIII-XIII. yüzyıl zaman aralığında Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal organizasyonlarının İslâm öncesi ve İslâm sonrası olmak üzere ikili bir mekânsal yapı gösterdiği ve Türk kentlerinin mekânsal evrim sürecinde temel belirleyici unsurun İslâm olgusu olduğu söylenebilir.

Harita 1. ORTA ASYA TÜRK EGEMENLİK COĞRAFYASI ULAŞIM SİSTEMİ ve KENT AĞI (VIII.-XIII. YÜZYILLAR)

Bu harita TOGAN (1942-1947), BARTHOLD (1975), ÖGEL (1991), SÜMER (1994), GROUSSET (1983) ve ROUX (2001) kullanılarak hazırlanmıştır.

Kory Özcan (2004)

PLAN 2.	ORTA ASYA TÜRK KENT MODELLERİ ve İSLAMLAŞMA SÜRECİNDE MEKANSAL EVRİMİ (VIII-XIII. YÜZYILLAR)
---------	--

“A STUDY ON THE TURKISH URBAN MODEL/S IN CENTRAL ASIA
(FROM VIIIth TO XIIIth CENTURY)”

A b s t r a c t

The aim of this study is to determine the Turkish urban model(s) in Central Asia as spatial reflections of the organized urban network in Central Asia during the period between VIIIth-and XIIIth centuries.

In this point, the determination for the Turkish urban model(s) in Central Asia needs the process of the transformation of Central Asia Turkish town of that period.

Consequently, another dimension of this study is bring out the dynamics that shaped the Turkish urban model(s) in Central Asia.

In order to establish the typologies of the Turkish urban model(s) in Central Asia in terms of the methodology, it is considered that the use of maps and plans based on original historic and manuscript sources should be supported with their spatial dimension.

Keywords

Central Asia Turkish Town, Urban Model/s, Spatial Evolution.

